

Dobszay László

GONDOLKODÓ

füzetek

EGY JUBILEUM – TANULSÁGOKKAL

MORFONDÍROZÁSOK

MÉG EGY SZÓ A „HASZONTALAN”
TUDOMÁNYOKRÓL

NOCSAK!

A SZÁMHÁBORÚRÓL (ARS LUDENDI)

JEGYZETEK A LITURGIÁRÓL:

81. Az úrnapi mise könyörgései

82. A manipulus

---

41. szám

2006. szeptember

Gondolkodó Füzetek

Kézirat gyanánt – Felelős kiadó: Doboszy László

Készült az MTA-FTK – LAZLE egyházszervei kutatócsoportjában

1. füzet: A keresztény értelmiségi (I). – Jegyzetek a liturgiáról: 1. Igazság és érthetőség. – 2. Hogyan imádkozzuk a 118. zsoltárt?

2. A keresztény értelmiségi (II). – Jegyzetek a liturgiáról: 3. Az éneklőszék. – 4. A liturgikus stílus szétesése. – Aquinói Szent Tamás a hit megvallásáról

3. A keresztény értelmiségi (III). – Jegyzetek a liturgiáról: 5. A liturgikus homília formája. – 6. Benedictus Dominus Deus Israel. – Szent Ágoston beszéde az újonnan megkereszteltékhez

4. A karácsonyi virrasztó zsoltosza. – Jegyzetek a liturgiáról: 7. A karácsonyi nagyéneklés. – 8. Az 50. zsoltár utolsó versei. – Melléklet: Az esztergomi zsoltosza karácsonyi matutinuma

5. A szövegértésről. – Jegyzetek a liturgiáról: 9. Énekek a szentekről. – 10. Sajnálom...

6. Szövegalkotás és szövegértés – egyházi környezetben. – Jegyzetek a liturgiáról: 11. Gyertyák az oltáron. – 12. Ordo Cantus Missae

7. A húsvét heti „dicsőséges vespérás”. – Jegyzetek a liturgiáról: 13. A liturgia drámaisága. – 14. Változatosság?

8. Mi a magyar a zenében? – Hit, remény, szeretet – Jegyzetek a liturgiáról: 15. A pazarló liturgia. – 16. „Búgó kürtök”?

9. Szemben a feladattal – Kommentár a nagypénteki „Adoratio Crucis”-hoz (Aquinói Szent Tamás: Vajon helyes-e Krisztus keresztiét imádó tisztelettel illetni?) – Jegyzetek a liturgiáról: 17. A Máté-passió. – 18. Húsvéti népénekeinkről

10. Az orációk fordítása (Mezey László szellemi hagyatékából) – A gyermekkori emlékek (Raissa Maritain írásából) – „Jön a vihar...” – Az úrnapi vespérás Magnificat-antifonája (az Isztambuli Antifonáléból) – Jegyzetek a liturgiáról: 19. Egy mennybemeneteli prédikáció margójára – 20. Aquinói Szent Tamás arról, hogy miért lett Krisztus mennybemenetele a mi üdvösségünk oka

11. Aquinói Tamás a békéről: (1) Vajon ugyanaz-e a béke, mint az egyetértés? – A számítógép: a szellemi munka ellensége és barátja – Jegyzetek a liturgiáról: 21. A sequentia - és a liturgia misztikus jellege. 22. A dalosított zsoltár-recitáció

12. Aquinói Tamás a békéről: (2) Vajon mindenki kívánja-e a békét? Vajon a béke a szeretet sajátos kihatása-e? – Mi a tudomány? Ki a tudós? (I) – Jegyzetek a liturgiáról: 23. Halottak napja. 24. Mondatrend – a mondat rendje.

13. Mi a tudomány? Ki a tudós (II). – Versmondás – A művészek és az Egyház – Jegyzetek a liturgiáról: 25. „Istentisztelet modern szabad asszonyoknak”. 26. A sivatagi atyák üzenete a mához.

14. Olvasóim leveleiből – Jegyzetek a liturgiáról: 27. Legrégibb (és legszebb) karácsonyi énekünk. 28. Mit tegyünk azzal, ami „elavult”?

15. Európa és a kereszténység – Városok szerkezete és történelme – Olvasói levelek (folytatás) – Jegyzetek a liturgiáról: 29. Krisztus, a Király. 30. Egy kalkuláció az egyházzénéről.

(A jegyzék folytatása a hátlapon)

Egy jubileum — tanulságokkal

Halle városában az ősszel kiállítást rendeznek a civitas történelmi jelentőségű, de fölöttébb ellentmondásos személyiségének, Albrecht von Brandenburg kardinálisnak emlékére. Volker Schier professzor írása alapján röviden összefoglalom, ki is volt ő, azután szeretnék az elbeszélésből néhány tanulságot levonni.

Albrecht (1490–1545) a maga korában a szent római Birodalom legmagasabb rangú katolikus egyházi tisztségviselője volt, és egy személyben a nyugat- és közép-német régió világi uralkodója. Németország főkancellárja, Mainz érseke és fejedelme, Magdeburg érseke, Halberstadt adminisztrátora. Óriási személyes hatalomkoncentráció birtokosa, melyet nem mindig használt szerencsés módon. Pápai megbízottként a római Szent Péter templom építésére megindított, búcsúkkal összekötött gyűjtésért felelt, s a pénzt bizony nem egyszer személyes adósságainak törlesztésére használta fel. A magdeburgi egyházmegyében Johann Tetzelt bízta meg búcsús prédikátornak, s annak anyagilag eredményes tevékenysége hívta ki a wittenbergi bibliaprofesszor Martin Luther kritikáját, aki először Albrechtet szólította fel a nyilvánvaló visszaélések megszüntetésére, majd levelének eredménytelensége után szánta rá magát a híres 95 pont wittenbergi kifüggesztésére, arra a gesztusra, mely végül is a reformáció elindító mozzanata lett. Mindamellet Albrecht művelt és pompakedvelő humanista volt, a művészetek pártfogója, aki Dürertől, Cranachtól, Benningtől rendelt műalkotásokat. Reprezentációs kezdeményezései közé illeszkedett az is, hogy 1520-ban Halléban egy új, anyagiakkal és személyzettel jól ellátott társaskáptalant létesített (Neustift), mely pompás szertartásaival, nem utolsó sorban zenéjével a város határain túl is hírt szerzett. A templomépület mindkét végén kórust létesített, a keleti kórusban működött a nagyobb, a nyugatiban a kisebb kórus. A templom személyzete 59 főből állt (köztük négy méltóság, 12 kanonok, 16 énekes-vikárius a nagy kórusban, 7 a kis kórusban, nem beszélve természetesen az énekes fiukról). Albrecht szenvedélye volt az ereklyegyűjtés, melyben versenyzett a kor más, hasonló hobbinak hódoló fejedelmeivel. Állítólag 8133 ereklyét gyűjtött

össze, s tiszteletükhöz hihetetlen mennyiségű, több millió napnyi búcsúengedélyt kapcsolt! Az ereklyék tiszteletére külön szabadtéri szertartást rendeztetett minden év szeptemberében, amikor drága ezüst-, aranytartókban körmenet vitte ki közszemlére az ereklyéket.

Akármennyire tisztában vagyunk is vele, hogy a katolikus egyházban mind a búcsú-gyakorlat, mind az ereklye-tisztelet jól megokolt és józan teológiai alapokon nyugszik, a kornak, s benne különösen egyes hatalomvágyó és nyilván mérhetetlenül hiú vezéregyéniségeinek effajta visszaélései borzalommal töltik el a mai embert. Persze amikor egy kordivat elhatalmasodik, akkor csak kevesekben működik az ilyen averzió, s könnyen magával ragad mindenkit, vagy sokakat a közlekedés, vagy inkább hisztéria. Vajon a mi korunk hasonló divatjait nem fogja egy későbbi kor borzalommal emlegetni? S vajon a mi korunkban érzik-e az emberek tömege az efféle divatok borzalmas voltát?

Mindenesetre voltak, akiket már Albrecht korában felháborítottak az ilyen üzemek. Így lett a látszatra kegyes, de attól el nem választott politikai és anyagi vágyaktól hajtott őrület a nyugati kereszténységet végzetesen megosztó egyházszakadás kiváltó oka. A dolgon nem változtat, hogy a 95 pont kiszögezésével Luther elindult egy egyirányú utcában, melynek irányát legalább annyira egyéni életsors, karakter, történelmi körülmények határozták meg, mint tisztán teológiai elgondolások. Micsoda gubanca a történelem, még a legjámborabb egyháztörténelem is ambícióknak, jószándékoknak, vétkeknek, hiúságnak, szent törekvéseknek, önérvényesítésnek, mimikrinek, okos döntéseknek, meg gondolatlanságoknak, józan ítéletnek, fanatizmusnak, túlzásoknak, szeretetnek és gyűlöletnek!

Jó tudni, hogy nem nekünk kell ítéletet tartani a történelem egyes szereplői és eseményei fölött, hanem a *juste judus ultionis* von majd mérleget mindenről *in ultimo die*.

Morfondírozások

Egy zongoraművészt látva sokakat lenyűgöz arckifejezése, mozgása: lám, milyen mélyen átéli a darabot, ahogy hajladozik, ahogy mosolyog vagy elkomorul, ábrándosan vagy dühösen néz: milyen remekül kifejezi vele a darabot. Pedig ez nem így működik. A művész nem azért dolgozik, hogy átélje a darabot, hanem hogy létrehozza, hadd mondjam durva szóval: megcsinálja. Egy műalkotás azonban olyan végtelenül finom szövedéke, egyensúlya megszámlálhatatlan sok belső erőnek, tényezőnek, építőelemnek, hogy a művésznek a „music-making” közben minden tehetségével figyelnie kell arra, hogy minden rendben legyen, egyensúlyban legyen, megjelenjen munkájának termékében. Nem azért hajladozik, hogy ezzel is kifejezze a mű mondanivalóját, hanem hogy teste a legelőnyösebb pozícióba juttassa kezét, ujjait, amikor az adott passzázst játssza. Arckifejezése nem a közönséget akarja segíteni az átélésben, hanem önkéntelen következménye annak a belső figyelemnek, mellyel a zene megcsinálásának, előállításának odaadja magát. Minden szép emberi cselekvés a cselekvés tárgyának belső igazságára, belső valóságára irányul. Az asztalos az asztalra, annak alkatára, illeszkedéseire figyel; a zongorista a hangokra, azok viszonyára, rendjére figyel. És ebben a ráfigyelésben eggyé válik a szellem és a test.

*

„Az olyan tanár, aki elsősorban azzal törődne, hogy elég közel van-e a „legbensőbb értelemhez”, nagyon rossz tanár volna. Én például, nyíltan megvallva, egész életemben soha egy szót sem mondtam tanítványaimnak a zene „értelméről”; ha van értelme, nem szorul rám. Ezzel szemben mindig nagyon fontosnak tartottam, hogy tanítványaim szépen, pontosan számolják ki a nyolcadokat és tizenhatodokat. S te most, akár tanár, tudós vagy zenész leszel, tiszteld az „értelmet”, de ne véld taníthatónak... Ha én, mondjuk, Homéroszba vagy a görög tragédiáírókba vezetnék be a tanulókat, meg sem próbálnám azt sugalmazni nekik, hogy a költészet az isteni lényeg megjelenési formája, hanem azon fáradoznék, hogy nyelvi és metrikai eszközeinek pontos ismerete révén tegyem számukra hozzáférhetővé a költészetet. A tanár és a tudós dolga az eszközök tanulmányozása, a hagyomány ápolása, a mód-

szerek tisztaságának őrzése, és nem az, hogy felbolygassa és siettesse azokat a már ki sem mondható élményeket, amelyek a kiválasztottaknak – gyakran vesztesek ők és áldozatok – vannak fenntartva.” (Hermann Hesse: Az üveggyöngyjáték)

*

A modern kor jellegzetessége, hogy a tényleges munkát végzőkre rátelepedett a menedzserek tömege. Menedzsernek most nem az üzletvezetőt nevezem, hanem bárkit, aki az angol 'manage' szó értelmében ráfonódik más munkájára. A tanár tanít, a pedagógia tanszak megmondja, hogyan kell tanítani. A politikus tárgyal egy ügyről, az újságíró tudósít arról. A tudós kísérletezik, adatokat elemez, a tudományszervező vagy -irányító meghatározza, kiértékeli a tudományos munka irányát. A termelő előállítja a terméket, a reklámszakember plakátot tervez, hogy jobban el lehessen adni. Folytathatnánk; nevezzük az előbbieket összefoglalóan tervezőknek, az utóbbiakat közvetítőknak.

Minthogy az ember nem ér rá mindenre (kár is lenne a termelőket kimozdítani munkájukból), hát szükség van a közvetítőkre. A modern élet komplikáltsága miatt a dolog nem olyan egyszerű, mint hogy a paraszt megtermeli a zöldséget, a kereskedő meg eladja. Tevékenységeinket légiónyi „közvetítő” veszi körül, úgy fonódnak rá a magára a dologgal foglalkozó tevékenységekre, mint parazita folyondár a fára.

A probléma azonban az, hogy a közvetítő nem érti igazán, hogy miről is van szó, nem is értheti olyan tapasztalati biztonsággal, mint az, aki maga dolgozik az anyaggal. Valaki hosszú heteket tölt, mondjuk, egy ásatással, sőt e hetek mögött egy élet tapasztalata a fedezet. A szegény újságírónak fél napja van rá, hogy megkérdezze, mi folyik itt, és fél oldala van rá, hogy megírja. Végül a régész szégyelli, amit a maga munkájáról olvas: szent egek, ez vagyok én? ezt mondtam? ezek az eredményeim? A reklámos életközege a többi reklámos által motivált ötletkényszer. A dolgot alig ismeri, de az a dolga szavakkal, képekkel trükközön, még ha erőltetetten is. A pedagógia-szakosok sokszor egyetemünk leggyengébb pedagógusai.

És ezen nem lehet segíteni. A menedzser egy kissé mindig kívül áll azon a dolgon, amit menedzsel, és amikor róla beszél, akkor igazán

nem érti, amit beszél. Aki pedig csinálja magát a dolgot, az nem ér rá, hogy azt menedzselje. Hát, semmi sem tökéletes, mondta a róka.

*

A pedagógia-szakosok első bűne: a „magolás” támadása, konkrétan: a memorizálás-ellenesség. Azt mondják, nem az anyagot kell tudni, hanem hogy hol kell annak utána nézni. A következmények a mai fiatalok tudásában, gondolkozásmódjában igen súlyosak.

Igenis, fejben kell tartani a tényeket, és minél többet, mert csak akkor tudnak azok egymással összekapcsolódni, akkor jönnek asszociációink, sőt akkor jut eszünkbe, hogy minek is kell utánanézni. A ténytudás serkenti a gondolkodás képességét! Sőt: nincs is alkotó gondolkodás ténytudás nélkül. Nyelvi érzékünket, ritmusérzékünket, beszédünk gazdagságát és árnyaltságát mélyen befolyásolja az emlékezetünkben elraktározott jó szöveganyag. Az idegen nyelv tanulásának legjobb módszere, hogy szövegeket memorizálunk, majd azokat újra kombináljuk.

De ezen túl a memorizálás a gondolkodás erkölcsét is befolyásolja. Szüntelenül figyelmeztet arra, hogy az igazságot nem mi találjuk ki, hanem az van, és mi szellemi erőfeszítéssel megragadjuk azt. A memorizálás, a ténytanulás elmaradásának következménye az, hogy az emberben elsatnyul az objektív igazság értékének tudata. Amikor memorizálunk, akkor a vers, a képlet, az évszám: norma. Konkrétan és tárgyyszerűen megragadható norma. Amikor valamit saját szavaimmal elmondok (ami persze szintén igen szükséges), akkor lehet elmondásom pontos, vagy körülbelüli, elnagyolt, félreértett, kidolgozatlan, túlrészletező. Ezt a tanár minősítheti elemző szavakkal. De ha egy memorizált anyagban egy szót kihagyok, egy évszámot elhibázok, ha nem azt mondom, amit memorizálni kellett, akkor nyilvánvaló, hogy hol a hiba. Akkor van valami objektív, amihez hozzámérhetem a mondottakat. Ez pedig a gondolkodás fegyelmeire nevel. Megerősíti a nyiladozó elmében, hogy nem lehet akármit mondani, hogy az igazság nem a mi szubjektív „megérzéseink” függvénye.

*

Aki tanul olvasni, az azt érzékeli, hogy most olvas. Maga az olvasás, annak technikája, az azzal való foglalkozás, hogy ne mondjam, bíbelő-

dés van tudatának előterében. Ezért mondják: „milyen unalmas olvasni!”, „mi örömet találsz abban, hogy falod a betűket?”. Aki azonban már tud olvasni, annak eltűnik tudatából az olvasás, és az lép a helyébe, *amit* olvas. Az olvasás elviszi őt a szövegben elmondott valóság világába: tájakra, emberekhez, eseményekhez, természeti jelenségekhez. Tudatában nem betűk vannak már jelen, hanem állatok, házak, hajók, találkozások, szerelmek, veszekedések, gondolatok, vélemények.

Aki gyalogol, az nem csak lábait teszi egymás elé, hanem valahonnan valamin keresztül eljut valahová. Amit észlel az számára elsősorban nem az, hogy „gyaloglok”, hanem az, hogy „*hol* járok?”. Városban, mezőn, havasban, síkatorban, Spanyolországban, a Hortobágyon.

Amikor telefonálok, akkor nem egy hallgatót tartok a fülemhez. Tudatomnak csak láthatárán jelenik meg a telefonálás, mint technika (legfőleg akkor veszem észre, amikor leejtem a telefont), inkább az, hogy kivel és mit beszélek. Annyira eltűnik a technika, hogy még mosolygok is, netán még gesztikulálok is. Az eszköz összekötött engem valami-valaki az eszköznél is valóságosabbal. Ezt teszi az olvasás is. És ezt teszi a jó tanár is. Ahogy a nagy teológus Horváth Sándor mondta: „a tanár feladata, hogy bizonyos jelek segítségével közvetlen kapcsolatot hozzon létre a növendék elméje és az igazság között...” A könyvet igazából csak akkor veszem észre, amikor elkezdem és befejezem az olvasást. Az olvasás közben a könyv eltűnik. A telefonnal akkor foglalkozom, amikor fölveszem és leteszem, beszélgetés közben „eltűnik”. Ha a növendék elméje az igazsággal találkozik, akkor a tanár háttérbe vonul.

Még egy szó a „haszontalan” tudományokról

Régebben írtam e témáról egy rövid cikket (Gondolkodó 29. füzet), s most ráakadtam Hermann Hesse „Üveggyöngyjáték” című nagyszerű regényében egy kis félig-meddig humorosan túlzó, velejében azonban igaz, és tárgyunkra nézve tanulságot hordoz. Az általa leírt utópisztikus Kasztáliában így tekintenek arra, amit mi manapság „alaptudományi kutatásnak” hívunk:

„...Egy kis részüket azonban, a kasztáliai iskolák végső és legfinomabb választékát, visszatartják valami szabad, korlátlan időtartamú stúdiumra, a szorgalmas, szemlélődő szellemi életre. Számos igen tehetséges ifjú, aki jelleme kiegyensúlyozatlansága vagy egyéb okok, például testi hiba miatt nem alkalmas tanárnak s felelős hivatal viselésére a felsőbb és alsóbb nevelési körzetekben, élete végéig tovább tanul, kutat vagy gyűjt, a hatóság ösztöndíjasaként, s teljesítménye a közösség számára többnyire tisztán tudós munka. Egyeseket tanácsadóként osztanak be a szótár-bizottságokhoz, a levéltárakba, könyvtárakba és így tovább, mások tudós munkájukat a l'art pour l'art jegyében végzik, közülük sokan egész életüket igen távoli témáknak s gyakran furcsa munkáknak szentelték, mint például Lodovicus Crudelis, aki harmincévi munka árán görögre és szanszkritra fordított minden ránk maradt óegyiptomi szöveget, vagy a kissé különc II. Chattus Calvensis, aki négy hatalmas, kéziratos fóliókötetet hagyott hátra *A latin nyelv kiejtése Dél-Itália főiskoláin a 12. század vége táján* címmel. Ezt a munkát csupán egy nagyobb mű első részének szánta – *A latin kiejtés története a tizenkettediktől a tizenhatodik századig* –, de ezer kéziratoldala ellenére is töredékben maradt, és senki sem folytatta. Érthető, hogy az effajta tisztára tudós munkákon sokat élcelődtek, ám semmiképp sem számítható ki, hogy valójában mit érnek a jövőben a tudomány és az egész nép számára. A tudománynak azonban éppúgy, mint a régebbi korokban a művészetnek, szüksége van bizonyos tág lehetőségekre, s időnként egy-egy kutató, akinek a témája rajta kívül senkit sem érdekel, olyan tudásanyagra tehet szert, amely kortárs kollégáinak akár egy szótárnyi vagy egy levéltárnyi igen értékes szolgálatot tehet... Szinte tökéletes szabadságot biztosítottak a tulajdonképpeni tudós munkának: hadd búvárkodjanak és játszadozzanak a tudósok, és nem ütköztek meg rajta, hogy jó néhány ilyen munka nyilvánvalóan semmiféle közvetlen hasznot nem hozott a nép s a közösség számára, sőt, hogy a nem-tudósok fényűző játszadozásnak tekintették. Tanulmányai jellege miatt sok ilyen tudóst megmosolyogtak, de sohasem szidalmazták, s kiváltságaiktól sem fosztották meg őket. Hogy a nép körében is tiszteletnek örvendtek, s nemcsak megtűrték őket, még ha sokszor tréfálkoztak is rajtuk, ez azzal az

áldozattal függött össze, amellyel a tudóstársadalom minden tagja fizetett szellemi szabadságáért...”

Nocsak!

Kelletlenül mentem el, amikor egy újságunk az egyház és politika viszonyáról szóló négytagú ankéttra hívott meg. Rossz sejtelmem be is igazolódott, annyira, hogy a végén azt kellett kérnem, felejtsék el, amit mondtam, és hagyjanak ki a publikált anyagból. De most nem erről van szó, hanem egy melléktémáról.

A beszélgetés során szóba került, hogy ha a püspöki kar azt írja, hogy lelkiismeretbeli kötelességünk részt venni a választáson, akkor ez azt jelenti, hogy bűnt követ el, aki valami okból, talán éppen lelkiismereti okból tartózkodni kíván tőle. Vajon feljogosítja-e a kinyilatkoztatás, az egyház tanítása a lelkiismeret ilyen megterhelésére a püspöki kart? A jelen lévő nagy tekintélyű teológia-professzor azt válaszolá, hogy a pénteki böjt sincs benn a kinyilatkoztatásban, az egyház azt mégis megkívánja a hívőktől, és (ahogy fogalmazott) a püspököknek joguk van előírásokat hozni a hívők számára, a híveknek pedig mindenben hallgatni kell a püspökökre.

Nocsak! – gondoltam (de nem mondtam). Emlékezni vélek, hogy a II. vatikáni zsinat valami ilyesmit írt a „Gaudium et spes” kezdetű konstitúciójában: „A mulandó dolgok rendezésénél az egymástól eltérő törvényes véleményeket ismerjék el, s az azokat tisztességesen védő polgárokat és csoportjaikat is becsüljék. Nagyon fontos, különösen a pluralista társadalomban, hogy helyesen lássák a politikai közösség és az Egyház viszonyát, s hogy világosan tegyenek különbséget aközött, amit a Krisztus-hívők egyénenként vagy közösségben mint keresztény lelkiismeretű állampolgárok a maguk nevében cselekszenek, és aközött, amit lelkipásztoraikkal együtt az Egyház nevében cselekszenek... Az Egyház, mely feladatánál és illetékességénél fogva semmiképpen sem keveredik össze a politikai közösséggel, s nem is kötődik semmiféle politikai rendszerhez, egyszerre jele és oltalma az emberi személy transzcendenciájának.” „Az Egyház, melynek az a feladata, hogy támogasson és fölemeljen mindent, ami igaz, jó és szép csak található az emberi kö-

zösségben, hűségesen ragaszkodva az evangéliumhoz és küldetését teljesítve a világban megszilárdítja az emberek közötti békét Isten dicsőségére.”

Nem azért kellett-e az Egyháznak nem egyszer bocsánatot kérni tetteiért, mert túllépett azokon a határokon, melyeken belül az igazságot isteni felhatalmazással hirdeti? Ha a Galilei-esetet jelképnek tekintjük: nem azt mondjuk-e ma, hogy a baj az, annak idején a hithez tartozónak vélték azt, ami nem az? S nem áll-e fenn ez a veszély ma is? Ha az egyetemes Egyház óvatosságot mutat e tekintetben, nem kell-e azt a helyi egyháznak követniük? Nem azt tanultuk-e, hogy még a pápai tanítóhivatal tévedhetetlensége is keretek közé van szorítva? Természetesen vitatkozhatunk arról, hogy ez vagy az mennyire következménye a katolikus hit vagy erkölcs normáinak. De elvszerűen kimondani, hogy bármely ügyben bármit mondanak a püspökök, az a hívőt kötelezi – ez furcsán hangzik éppen egy teológus szájából.

A számháborúról (Ars Ludendi)

Az olvasó csodálkozni fog, hogy egy ilyen tárgy is bekerül a Gondolkodó Füzetekbe. Talán a végén belátja majd, hogy nem volt fölösleges.

A „számháború” a régi cserkészkedés egyik kedves játéka volt. Azután átvették az úttörők, iskolák, meg minden szervezettség nélkül is különféle gyermekcsapatok. De az bizony már csak karikatúrája volt a valódi számháborúnak. Én még emlékszem rá, hadd adjam át a következő nemzedékeknek annak valódi „művészetét”.

Mint tudjuk, a számháború lényege az, hogy a két csapat minden tagja fején viseli a maga négyjegyű számát, s ha az ellenfélből valaki azt leolvassa, akkor a szám viselője „meghalt”. A játék formáiról majd később.

A számháború az izgalmas versengésen, összecsapáson túl a természetben való ügyes mozgás, természet-megfigyelés és -kihasználás iskolája. Hogy valóban hasznos és élvezetes játék legyen, bizonyos szabályokat be kell tartani.

Elsősorban, éberén figyelni kell a terepet, az adottságokat; nesztelenül, ügyesen rejtőzve mozogni.

A játék lényege ellen van, ha a gyerekek esztelenül, ordítózva rohagnak össze-vissza. Jól átgondoltan, egymással együttműködve kell akciózni. Fennhangon semmi más nem hangozhat el, mint a szám, és rá a felelet: „talált – nem talált”. A csapat tagjai egymást csak halk szavakkal, szinte suttogva figyelmeztethetik, utasíthatják.

Sokan nem tudták, hogy a számot a homlokon is, a tarkón is viselni kell (természetesen ugyanazt a számot). Csak így válik lehetségessé a „hátbatámadás”, illetve így kényszerül a játékos arra, hogy „hátrafelé” is figyeljen, védje magát. (Mellesleg: ügyes technikát kell kidolgozni a szám felerősítésére, különben a futás, kúszás, rejtőzés közben az leesik, és a játék abból áll, hogy az elhullatott számokat szedegetik a földről).

Az ellenfél elől az egész testet takarni kell. A feladat megkerülése az, amit régen „faimádás, égimádás” névvel tiltottunk. „Faimádás”, ha valaki fejét oldalra fordítva a számot takartatja a fával, miközben egész testével kilóg a fa mögül, úgy kandikál az ellenfélre. Hasonlóképpen, ha testét nem fedezve arcát az ég felé fordítva közlekedik (amikor természetesen száma vízszintes helyzetbe jutva nem látható). Ami lehetséges: fél arccal (és fél testtel) kiállni (kinézni) a fa mögül, természetesen kockáztatva, hogy az ellenfél most leolvas és megjegyyez egy-két számjegyet, s más szituációban azt kiegészíti a hiányzó számok olvasásával. Továbbá: engedélyezett futás közben fejet rázva nehezíteni a szám leolvasását.

Az alapmozgás tehát: minél teljesebb testtel rejtőzni a fa vagy bokor mögött, majd felismerve a lehetőségeket villámgyorsan átfutva egy következő fához vagy bokorhoz, ott ismét rejtőzködő pozíciót véve megközelíteni az ellenfelet.

A számháborúnak több játékformája van:

Összecsapás. Ez a legkönnyebb, mondhatni gyakorló forma, főleg kezdőknek, vagy haladóknak akkor, ha gyorsan, rövid idő alatt véget érő játékot akarnak. A két, nagyjából egyenlő erejű csapat egymástól kb. egy kilométer távolságba távolodik, a számokat felerősítik, sípjelre megindulnak egymás felé. Lehetséges azonban, hogy a csapat egy kisebb része gyors menetben (rejtőzködve) az ellenfél oldalába vagy mö-

g  kerülve támad. A tényleges játék terepe nem nagy (mondjuk 300   300 méter), s addig tart, m g az egyik csapat valamennyi játékosa el nem esik.

Védő-támadó. Alapforma, de nagyobb gyakorlottságot és taktikai ügyességet kíván. Egy kisebb csapat (az összes játékosok egynegyed-egyharmad része) bokrokból, fákból álló   v rba   vonul, s ott jól látható helyen kit zi és  rzi zászlóját. K ldhetnek azonban előőrsöket  z rt, hogy a már megközelítést megnehezítsék, vagy hogy elrejt z k dve a támadók mögül segítsenek a v rv d knek. A támadóknak be kell venni k a várat és elrabolni a zászlót (azt 10-15 méter távolságig magukkal vinni k). Ezzel a játék véget  r akkor is, ha a v d k közül többen életben maradtak. (De természetesen akkor is, ha a támadók valamennyien meghalnak.)

 ld z . Nagy ügyességet kívánó játékforma, főként akkor használható, ha a játék közben egyúttal a kirándulás útvonalán is előre akarunk haladni (például hazaf l  indulva). A játékosok mintegy harmada megindul a kijelölt, mindenki által ismert úton. A többiek mintegy 10 perc múlva indulnak utánuk,   ld zik   őket. Az elől halad k csapdákat állítanak, egy-két  ld z t lel nek, de máris futnak tovább. Folyamatosan előre kell haladni, s nem  ll harcra berendezkedni! Taktikai elemeket mindkét fél használhat. Például a haladás útvonalával párhuzamosan az üldözöttek is, az  ld z k is oldalba támadó kis csapatokat küldhetnek ki; az üldözöttek jól rejt z k d  kis  rse engedi elhaladni az  ld z ket, s a hátuk mögül indít támadást. A játék a kit z tt célig tart, s ott  ll h bor v  változik, ameddig az egyik csapat el nem fogy.

Fogolysz bad t . Ez a fajta már nagy stratégiai ügyességet kíván mindkét csapattól. A kisebbik csapat egy várba (  fogolyt borba  ) vonul, s magával viszi az ellencsapat egy ember t (a foglyot). A fogoly fején nincsen szám, de van fegyvere: távol tarthatja magától  r z it azzal, hogy leolvashatja őket. A fogoly sz m t a (nagyobb) támadó csapat hozza magával. Feladatuk első része az, hogy behatoljanak a várba, bevigy k a fogolynak az    letet  , vagyis a számot. Azt a fogoly felerősíti, s innentől kezdve már leolvasható, viszont   már nem olvashat. Vagyis  t sóját csapatának kell kimentenie a v rb l, s visszajuttatnia sóját táborába. Mi tehát a v d k taktikája? Néhányan a foglyot  rzik kell  távol-

ságban és magukat védve tőle; igyekeznek megakadályozni, hogy a szabadítók a számmal bejussanak. De mivel a sikeres szabadítás után a szabadító csapat és a fogoly teljes futás-sebességgel meg fognak indulni visszafelé, a csapat másik részét el kell rejteni az út mellett, hogy a fogollyal menekülőknak útját állják. Mi a szabadítók taktikája? Egy elszánt részüknek be kell jutnia a várba, a fogolyra feltenni a számot, őt közrefogni, és nagy sebességgel megindulni visszafelé. A csapat egy részét azonban az út közelében kell tartalékolni, hogy a menekülő csapatot ill. foglyot baj esetén megmentse. A játék akkor ér véget, ha a védőknek sikerült a foglyot menekülés közben megölni, vagy ha a szabadítóknak sikerült őt épségben visszajuttatni saját táborukba.

Éjszakai számháború. Kivételes és „egyetemi fok”. Általában az „összecsapás” formát játsszák. A játékosok zseblámpát visznek, de csak arra a pillanatra gyűjthetik meg, amikor egy számot akarnak leolvasni. A közlekedéshez zseblámpát használni tilos (szoktatni kell a szemet a sötétséghez), még inkább tilos az ellenfél szemébe világítani. Még a nappali játéknál is jobban meg kell tartani a teljes csendet, hiszen csak a neszek figyelése alapján találjuk meg az ellenfelet, akit a lámpát felvilágítva egy pillanat alatt „megölünk”.

Még néhány záró szó. „Megölünk” mondtam az előbb. Semmit sem ér az egész játék, ha az összecsapások nyomán harag, sértődöttség, szomorúság marad vissza.

‘Ars’ a klasszikus szóhasználatban nem csak a magas művészetet jelentette, hanem minden emberi tevékenységnek okos, tanult, kifinomult, a normákhoz alkalmazkodó technikáját. Így beszéltek például ars epistolandiról (a jó levélírás tudása), ars dictandiról (a helyes fogalmazásra való készség) stb. Ha a játék hozzátartozik az emberhez, ha a játékban nem csak „elengedni” akarja magát, hanem valamit pallérozódni általa és a másokkal való valamiféle társalgásnak fogni fel, akkor a játékhoz is szükség van normákhoz igazodó, okos, kifinomult, jól elsajátított technikára. Vagyis szükség van az Ars Ludendi-re. És ezt szolgálta a fenti írás.

Jegyzetek a liturgiáról

81. Az úrnapi mise könyörgései

A régi mondás szerint: *lex credendi legem statuat supplicandi*, vagyis az imádság törvénye alá van vetve a hit törvényének. Más szóval, a liturgia – egyebek mellett – a celebrált (szavakban, cselekményekben, szimbólumokban megjelenített) dogma. Ez a tétel bizonyára igaz az úrnapi liturgiára.

Aquinói Szent Tamás a Summa Theologica III. kötetének 79. quaestiójában (1-2. articulus) az Eukarisztia tartalmának öt elemét fejti ki. 1. Közülük az első, és alapvető Krisztus valós jelenléte az Oltáriszentségben. 2. A második, hogy e szentség Krisztus szenvedésének emléke (memoria) és megjelenítője. 3. A harmadik, hogy a lélek tápláléka. 4. A negyedik, hogy „miként sok búzaszemből egyetlen kenyér lesz, és sok szőlőszemből egyetlen bor, úgy az Oltáriszentség a benne részesülők egységét jelzi és valósítja meg. „És mivel Krisztus és az ő szenvedése a kegyelem oka, és mivel lelki táplálás és szeretet nem lehetséges kegyelem nélkül, következik, hogy e szentség kegyelemközvetítő hatású. 5. A kegyelem azonban a jövőbe mutat (s ez az Eukarisztia ötödik tartalmi eleme): az Oltáriszentség az örök életnek, a jövődől dicsőségnek tápláléka, záloga, ígérete. Szent Tamás Ágostont idézi: „Mivel az ételre és italra azért vágyakoznak az emberek, hogy ne éhezzenek és ne szomjazzanak, a kenyér és bor csak akkor lehet valódi ételünk és italunk, ha az azt magához vevőket halhatatlanná és romolhatatlanná teszi a szentek közösségében, ahol béke lesz, és teljes és tökéletes békesség.”

Az Úrnapi zsoltosma híres antifonája ezt a tanítást így foglalja össze: „Ó szentséges lakoma, Krisztust vesszük rajta (jelenlét, 1.), felidézzük szenvedésének emlékét (memoria, 2.), bensőnket kegyelem tölti el (táplálék, az egység létrehozója, 3-4.) s a jövődől dicsőség záloga nekünk adaték (5.)”.

Az ünnepi mise három könyörgése ezeket a motívumokat a mise három liturgikus pontjával kapcsolja össze.

A collecta így szól: „Isten, ki e csodálatos szentségben kínszenvedésed emlékezetét hagytaad mireánk, add meg, kérünk, a te tested és véred szent titkait úgy tisztelni, hogy megváltásod gyümölcset magunkban mindvégig érezzük.” Krisztus valós jelenlétét (1. motívum) a collecta nem említi, mert azt eleve feltételezi. A szöveg tehát a 2. motívumra összpontosítja figyelmünket: Az Oltáriszentség Krisztus szenvedésének emlékjele. (110. zsoltár: Emlékezetet szerzett csodatetteinek az irgalmas és könyörülő Isten: eledelet adott az őt félőknek.) Vagy ahogy az antifona énekelte: „felidézzük szenvedésének emlékét”. Mivel pedig nemcsak emlékeztet erre a kegyelemszerző szenvedésre, hanem meg is jeleníti azt, és gyümölcseit közvetíteni képes, ezért a hívő nép tiszteli az Eukarisztiát, s kéri, hogy a megváltó szenvedés hatását, kegyelmi gyümölcseit magában érezhesse. Ezzel átvezet a harmadik motívumhoz („bensőnket kegyelem tölti el”).

A felajánlási könyörgés (secreta, más néven superoblata) így imádkozik: „Egyházadnak, kérünk, Urunk, add meg kegyesen az egység és a békesség ajándékát, mit e fölajánlott adományok titokzatosan kifejeznek.” A kegyelmi hatások közül azt emeli ki, melyet a Summa Theologica Szent Ágoston tanítását követve negyedik elemként említett: az Oltáriszentségben az Egyház egységének és békéjének misztikus szimbólumát és eszközölőjét látja, és ilyen hatásait kéri.

A postcommunio szövege: „Tedd azt, kérünk, Urunk, hogy istenségednek mindörökkévaló élvezésével elteljünk, melynek előképe a te drágálatos Testednek és Vérednek ez időben történő magunkhoz vétele.” A könyörgés a jelenben vett lelki táplálékban az istenség örökkévaló élvezésének előképét látja (3. és 5. motívum). Ám az „előkép” szót nem szabad pusztán jelképes értelemben venni. Szent Tamás a Summában így fogalmaz: „effectus hujus sacramenti est adeptio gloriae”, vagyis e szentségnek eredménye, hatása az örök dicsőség elnyerése. „Útonjárók eledele” ez: ahogy Illés próféta a mennyei kenyér erejéből volt képes végigjárni útját, és eljutni az Isten hegyéig, úgy a kenyér erőforrás és biztosíték (zálog) arra, hogy a benne méltó módon részesülő (aki tehát nemcsak a szentségi jelet, hanem a szentségbe rejtett dolgot is veszi) végig tudja járni útját, s eljusson „az Isten hegyéig”.

Jegyzetek a liturgiáról

82. A manipulus

A II. vatikáni zsinatot követő liturgikus reformok eltörölték a pap miscöltözetének egy ősrégi (a 4. századig visszavezethető) darabját, a balkarról aláfüggő rövid, de díszes téglalap alakú, a kereszt jelével ellátott vastag kendőt. E ruhadarab neve (mivel az áldozat bemutatásában résztvevő kéz ékessége volt): manipulus.

A történészek egy része a római tisztségviselők hivatali jelvényére vezeti vissza a manipulust. Mások úgy tartják, hogy eredetileg a mai zsebkendő helyett használták, s arra szolgált, hogy a pap misézés közben megtörölhesse vele arcát, letörölje izzadságát. A hasznos ruhadarab azonban liturgikus értelmet kapott. Egyik értelmezés szerint (éppen mivel viselését a papi munkával járó kellemetlenség és fáradság kívánta meg) a pap által hordozott terhekre emlékeztetett: a pap a szenvedő Krisztus életében vesz részt liturgikus szolgálata által. Éppen ezért a római misekönyv szerint felvételekor ezt imádkozza a pap: „Engedd meg nekem, Uram, hogy a sírás és fájdalom manipulusát viseljem, hogy egykor örvendezéssel vehessem a fáradozás jutalmát.”

A püspök e helyett így imádkozik: „Enged meg nekem, Uram, a könnyekre kész elmével hordozni a manipulust, hogy majdan örvendezéssel vehessem át jussomat az igazak között.” Ez a könnyörgés a manipulus szónak egy másik értelmére utal. A 125. zsoltárban ezt olvassuk: „Qui seminant in lacrymis in exultatione metent; euntes ibant et flebant mittentes semina sua, venientes autem venient cum exultatione *portantes manipulos suos*”, vagyis: „Akik könnyhullatással vetnek, örvendezéssel aratnak; menvén mentek és sírtak, míg elvetni vitték a magokat, megővén pedig örvendezéssel jönnek, hozván az ő kévéiket.” A „manipulus” itt a kezekben hordozott kévéket jelenti. Amikor a pap felveszi a manipulust, felveszi és vállalja a sorsát: a sírással való magvetést, a kévék hordozását, tudva és kérve az örvendezéssel való aratást. Így egyesül Krisztus szenvedésével és feltámadásával.

A mise alatt nemcsak a pap visel manipulust, hanem a diakonus és szubdiakonus is. A püspök a szubdiakonusnak a szentelés közben így

adja át a ruhadarabot: „Vedd a manipulust, a jó munka gyümölcsének szimbolumát.” A liturgia a fent idézett zsoltárra utal: a karon hozott kéve az öröndetes aratás gyümölcse, melynek előfeltétele azonban a fáradtság, könnyek közt végzett vetés, vagyis a jó munka.

De van a manipulusnak még egy jelentése. Lehet, hogy a pap az oltárnál szolgálatának terhét érzi, s kezét a manipulus mintegy leköti, megterheli. A hívő azonban, aki messziről látja a pap kitárt karjait, mást lát a manipulusban. A manipulus annak a karnak ékessége, mely magasba emeli a legszentebbet. A pusztai emberi kezekből a rítusra átadott kéz lett, s arról úgy függ le a nemes ruhadarab, mint egykor a zsidó főpap ruhadíszei, vagy az örmény és bizánci egyházban is használatos rituális ruhadarab. Ami a papnak a „könnyek és szomorúság” vállalása, megkötöztség, teherhordás, az a nyáj számára dísz, ékesség, vidámság forrása. A méltóság jele abban az értelemben, hogy a papot személytelenségében, egy hivatal hordozójaként jelöli meg. A régi esztergomi misekönyv a manipulus felvételéhez ezt az imádságot írta elő: „Manipulum innocentiae pone Domine super manum meam, et appone justitiam pro iniquitate mea. Indue me Domine vestimento *jucunditatis et intellectu spiritali*.” Vagyis: „Tedd, Uram a karomra az ártatlanság manipulusát, és gonoszságom helyett öltöztessél igazságba. Öltsd rám, Uram a *vigasság és lelki értelmesség* öltözetét.”

A „GONDOLKODÓ” füzetek: egyszemélyes, ingyenes folyóirat. Azokhoz szól, akik a katolikus dogmához hűséggel, ugyanakkor előítéletek nélkül eszmélkednek az egyház és világ, hitélet és kultúra, liturgia és társadalmi élet dolgairól. Szeretné azt a nyugodt, tárgyyszerű, elemző, ugyanakkor szükség szerint kritikai hangot megütni, mely nemcsak a gondolkodó értelmiség hagyományainak megfelelő, hanem a katolikus egyház szellemi életében is évszázadokon át normálisnak számított. – Szívesen fogadok észrevételeket, bírálatokat. Elgondolkodom rajta, s értelem szerint visszatérek az azokban felvetett témákhoz. De ez a fórum személyes vita lefolytatására nem alkalmas, így a levelekre nyilvános választ nem tudok adni. – Az évente megjelenő tíz füzetet saját költségemen nyomtatom és ingyenesen bocsátom rendelkezésre. Köszönettel veszem, ha valaki önkéntesen és tetszés szerinti mértékben hozzá akar járulni a költségekhez. A füzet postázásának egyetlen feltétele az, hogy az érdeklődő egy levélben kérje a füzet megküldését, s évente adjon fel tíz darab, önmagának megcímzett, felbélyegzett közepes vagy nagy alakú borítékot a következő címre: Dobszay László, 1024 Budapest, Keleti Károly u. 11/A. II. 9.

16. A „Társadalomtan”-ról, I. – Jegyzetek a liturgiáról: 31. *Mysticum jejunium* – I. 32. Az ismétlődés funkciója a felolvasott liturgikus szövegben. – *Pro informatione*.

17. A „Társadalomtan”-ról, II. – Jegyzetek a liturgiáról: 33. A hirdetőbála. 34. *Mysticum jejunium* II.

18. „*Audiat et altera pars*”. – Aquinói Szent Tamás az óvatosságról. – Szövegértés, nyelvtanulás. – Jegyzetek a liturgiáról: 35. A *communio*. 36. *Ecclesia toto orbe diffusa*.

19. A karmester dolga. – Valami a gyermeknevelésről. – Jegyzetek a liturgiáról: 37. Az 1. zsoltár – húsvétkor. 38. Mi a „kántorbőjt”?

20. A giccs. – Egyház és társadalom. – A magyar egyházi stíl. – Egy interjúból. Jegyzetek a liturgiáról: 39. A liturgia „igazsága”. – 40. Egy olvasmány fordítása.

21. A „haldokló” népzene. – Naplójegyzetek (1). – Jegyzetek a liturgiáról: 41. Könyörgések „*super oblata*”. – 42. Egy furcsa kísérlet.

22. A tekintélyről és tekintélytiszteletről. – Egy kimaradt alfejezet. – A töredékkutatásról. – Naplójegyzetek (2). – Jegyzetek a liturgiáról: 43. Könyörgések „*super oblata*”: A *Sacramentarium Gregorianum* felajánlási könyörgése Ádvent I. vasárnapjára – 44. Elsőáldozás Zsámbékon.

23. Kodály és Bartók: Párhuzamos életrajz (1). – Szintagmák és nyelvi struktúra. – Egy tudományos konferencia. – Jegyzetek a liturgiáról: 45. Könyörgések „*super oblata*”: Karácsony. – 46. „Régi” és „új” liturgia.

24. Kodály és Bartók – párhuzamos életrajz (2). – Aquinói Szt. Tamás: Vajon szükség volt-e az emberi nem helyreállításához Isten Igéjének megtestesülésére? – Jegyzetek a liturgiáról: 47. Mindenszentekre. 48. Könyörgések „*super oblata*”: Karácsony utáni vasárnap.

25. További nyelvtani játékok. – A politikai celibátus. – Egy jótanács: Gyanakodj „költőiségre!” – Jegyzetek a liturgiáról: 49. Miről szólnak az offertórium-énekek (1). 50. Könyörgések „*super oblata*”: a *Sacramentarium Gregorianum* könyörgése nagyböjt II. vasárnapján.

26. Bach-életrajz. – Becket Tamás vértanúsága. – Jegyzetek a liturgiáról: 51. Miről szólnak az offertórium-énekek (2). 52. Könyörgések „*super oblata*”: a *Sacramentarium Gregorianum* könyörgése a pünkösd utáni II. vasárnapon.

27. Egy ökümenikus népénekgyűjtemény esélyei. – Jegyzetek a liturgiáról: 53. Stilizálás – klasszikum. 54. A *Sacramentarium Gregorianum* felajánlási könyörgése a húsvét utáni II. vasárnapon.

28. Alárendelt melklékmondatok. – Új Egyházzenei Füzetek. – A *Cid-et* olvasva. – Húsvéti ének, jó énekeseknek. – Jegyzetek a liturgiáról: 55. „... et salutare tuum da nobis”. – 56. A *Sacramentarium Gregorianum* felajánlási könyörgése a húsvét utáni III. vasárnapon.

29. füzet: A haszontalan tudományok. – Jegyzetek a liturgiáról: 57. A szószék. – 58. A *Sacramentarium Gregorianum* felajánlási könyörgése a pünkösd utáni IX. vasárnapon.

30. A körmondat. – Érzés és érzet a művészetben. – Az újdonság varázsa. – A vallás iránti tisztelet. – A Szentháromság – „nekünk”? – Év végi búcsú. Jegyzetek a liturgiáról: 59. A Sacramentarium Gregorianum felajánlási könyörgése a pünkösöd utáni XV. vasárnapon. 60. Mária „elszenderülésének” ünnepe.

31. Mit adhatunk Európának? (1) – Delacroix naplójából. – Egy erkölcsstan vázlata (1) – Jegyzetek a liturgiáról: 61. Az Egyetemes Könyörgések. 62. Térrendezés Gödöllőn.

32. Mit adhatunk Európának? (2) – Egy elme-etűd. – Egy erkölcsstan vázlata (2) – Jegyzetek a liturgiáról: 63. Fortescue 64. A római mise-proprium egysége és változatai.

33. Mit adhatunk Európának? (3) – A fiatalosság. – Egy fontos bemutatóról (Jeney Zoltán: Halotti Szertartás). – Nem értem hogy / mért beszélnek így a / bemondók? – Jegyzetek a liturgiáról: 65. A ceremóniák mélyebb értelme. – 66. „Alkalmas ének”?

34. Mit adhatunk Európának? (4) – A szöveg: közlés és artefactum. – Emléksorok egy nagy zenészünkéről. – Egy karácsonyi sequentia. – Jegyzetek a liturgiáról: 67. Szent Miklós? Mikulás? – 68. A zsoltár a liturgikus gyakorlatban.

35. Mit adhatunk Európának? (5) – Joseph Ratzinger nyilatkozata (még bíboros korából). – A misztérium-teológia rövid foglalata. – Jegyzetek a liturgiáról: 69. A nagy nemzedék. – 70. „Infra actionem”.

36. Mit adhatunk Európának? (6) – Jegyzetek a liturgiáról: 71. „Quam oblationem...” – 72. Zsoltárok.

37. Jegyzetek a liturgiáról: 73. Mi az a „római rítus”? – 74. Nagy Szent Leó pápa beszédének kezdete Krisztus szenvedéséről

38. Mi a szó? – „Sok haza-puffogatás...” – Aquileia – Jegyzetek a liturgiáról: 75. Mi az a „római rítus”? 2. – 76. A Hísekegy a misében

39. A munkaerkölcs. – Micsoda nemzedék! – Attila és Szent István. – A „székely himnusz”. – Aquinói Szent Tamás az emlékezőtehetségről. – Jegyzetek a liturgiáról: 77. Irányzék a liturgikus változásokhoz. – 78. Ismét a liturgikus homiliáról.

40. A kottairás története. – Jegyzetek a liturgiáról: 79. Az egyházzene öt történelmi modellje. – 80. Egy nyári vasárnap offertórium.